

Hashimova, T. (2026). Kazak yazılı edebiyatının kurucusu Abay Kunanbayev'in aydınlanmacı düşüncesi ve fikrî-kültürel mirasının evrensel boyutları. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 9(3), 363-378.

KAZAK YAZILI EDEBİYATININ KURUCUSU ABAY KUNANBAYEV'İN AYDINLANMACI DÜŞÜNCESİ VE FİKRÎ-KÜLTÜREL MİRASININ EVRENSEL BOYUTLARI

Tarana HASHİMOVA*

Öz: Makale, XIX. yüzyılda Kazak yazılı edebiyatının ortaya çıkışını tarihi ve edebî bağlamı içinde ele almakta; modern Kazak edebiyatının kurucusu olan Abay Kunanbayev'in aydınlanmacı, fikrî ve kültürel mirasını çok boyutlu bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Kazak toplumunun sözlü kültür geleneğinden yazılı edebiyata geçiş süreci, Abay Kunanbayev gibi öncü şahsiyetin entelektüel faaliyetleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Abay Kunanbayev, yalnızca bir şair olarak değil; filozof, aydınlanmacı mütefekkir ve toplumsal önder kimliğiyle ele alınmıştır. Çalışma, Abay'ın eserlerinde ilim, eğitim, ahlâk, adalet ve insanî değerler ekseninde şekillenen düşünce sistemini analiz etmekte; özellikle "Toliq Adam" öğretisini merkeze alarak onun birey ve toplum anlayışını ortaya koymaktadır. Akıl, kalp ve irade birlikteliğine dayanan bu öğretinin Kazak toplumunun modernleşme sürecine düşünsel bir zemin hazırladığı vurgulanmaktadır. Çalışmada ayrıca Abay Kunanbayev'in klasik Doğu edebiyatı (Nizami Gencevi, Fuzûlî, Ali Şir Nevaî, Firdavsi) ve Batı edebiyatı (Puşkin, Goethe, Lermontov, Byron) ile kurduğu entelektüel ilişkiler karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmıştır.

Makalenin son bölümünde Abay Kunanbayev'in Türkiye, Azerbaycan, Türk dünyası ve dünya edebiyatı bağlamındaki yeri değerlendirilmiş; eserlerinin farklı dillere çevrilmesi ve uluslararası akademik çevrelerde incelenmesi, onun kültürel mirasının küresel düzeydeki etkisini ortaya koymuştur. Sonuç olarak Abay Kunanbayev'in fikrî ve edebî mirasının, yalnızca Kazak halkı için değil, bütün Türk dünyası ve insanlık için evrensel değerler taşıyan kalıcı bir kültürel miras olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abay Kunanbayev, Kazak Yazılı Edebiyatı, Aydınlanmacı Düşünce, Fikrî ve Kültürel Miras, Evrensel Etki.

THE ENLIGHTENMENT THOUGHT OF ABAY KUNANBAYEV, THE FOUNDER OF KAZAKH WRITTEN LITERATURE AND THE UNIVERSAL DIMENSIONS OF HIS INTELLECTUAL AND CULTURAL LEGACY

Abstract: This study examines the emergence of Kazakh written literature in the nineteenth century within its historical and literary context and aims to analyze, through a multidimensional approach, the enlightening, intellectual, and cultural legacy of Abay Kunanbayev, the founder of modern Kazakh literature. The transition of Kazakh society from an oral cultural tradition to written literature is evaluated within the framework of the intellectual activities of a pioneering figure such as Abay Kunanbayev. In this context, Abay Kunanbayev is addressed not only as a poet but also as a philosopher, an enlightenment thinker, and a social leader. The study analyzes the system of thought reflected in Abay's works, which is shaped around knowledge, education, morality, justice, and human values, and particularly focuses on the concept of "Toliq Adam" to

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Kayseri Üniversitesi, taranahasimova@kayseri.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6823-037X

reveal his understanding of the individual and society. It is emphasized that this doctrine, based on the unity of reason, heart, and will, provided an intellectual foundation for the modernization process of Kazakh society. The article also adopts a comparative perspective to examine Abay Kunanbayev's intellectual engagement with classical Eastern literature-such as Nizami Ganjavi, Fuzuli, Ali-Shir Nava'i, and Ferdowsi-as well as with Western literary traditions represented by Pushkin, Goethe, Lermontov, and Byron.

The final section of the article evaluates Abay Kunanbayev's position within the contexts of Türkiye, Azerbaijan, the Turkic world, and world literature. The translation of his works into various languages and their examination within international academic circles demonstrate the global impact of his cultural legacy. Consequently, it is concluded that Abay Kunanbayev's intellectual and literary heritage constitutes a lasting cultural legacy endowed with universal values, not only for the Kazakh people but also for the entire Turkic world and humanity as a whole.

Keywords: Abay Kunanbayev, Kazakh Written Literature, Enlightenment Thought, Intellectual and Cultural Legacy, Universal Influence.

Her millet, her devlet her zaman kültürel ve manevî mirası, edebî ve tarihî şahsiyetleri ile tanınır. Öyle şahsiyetler, öyle sanat eserleri vardır ki, onlar yalnızca bir milletin değil, bütün insanlığın kültürel mirasına dönüşmüşlerdir. Kazak halkının millî edebiyatının ve toplumsal düşüncesinin oluşumu ve gelişiminde müstesna hizmetleri bulunan Abay Kunanbayev'in yaratıcılığı da dünya kültür hazinesinde önemli bir yer edinmiştir. Abay Kunanbayev'in düşünce mirasının en önemli takipçilerinden biri olan Şakerim Kudayberdiuli, Abay'ı Kazak toplumu içinde hem dinî ilimlere hem de modern bilimlere vukufiyetiyle temayüz eden; doğuştan getirdiği aklı yetkinlik ve entelektüel derinliği sayesinde çağdaşlarından ayrılan istisnai bir mütefekkir ve bilge şahsiyet olarak nitelendirmektedir: "Atalarımızla aynı anadan doğan İbrahim Beyefendi, Kazak içinde Abay diye bilindi. O şahsiyet hem İslami bilimleri hem Rus bilimlerini çok iyi öğrendi hem de Allah'ın verdiği aklı ile bu Kazaklardan ayrıcalıklı dahi bir kişi idi" (Kunanbayev, 2014, s. 2). XIX. yüzyıl, Kazak halkının tarihî, toplumsal ve kültürel gelişim sürecinde köklü dönüşümlerin yaşandığı, geleneksel sözlü kültürden modern yazılı edebiyata geçişin hız kazandığı kritik bir dönemdir. Bu yüzyıl, yalnızca edebî tür ve biçimlerin çeşitlendiği bir zaman dilimi olmakla kalmamış; aynı zamanda Kazak toplumunun kimlik inşası, millî bilinçlenme ve aydınlanma sürecinin de temellerinin atıldığı bir evre olmuştur. Söz konusu dönüşüm sürecinde Kazak yazılı edebiyatının teşekkülü, Şoqan Velihanov, İbray Altınsarin ve Abay Kunanbayev gibi öncü şahsiyetlerin entelektüel, sanatsal ve toplumsal faaliyetleriyle doğrudan ilişkilidir.

Bu üç büyük mütefekkir arasında Abay Kunanbayev, yalnızca modern Kazak yazılı edebiyatının kurucusu olarak değil; aynı zamanda Kazak halkının düşünce dünyasını yeniden şekillendiren filozof, aydınlanmacı ve toplumsal önder kimliğiyle müstesna bir yere sahiptir. Abay, 1845'te Semipalatinsk oblastının Şıngıs dağının Kaskabulak yaylasında doğmuştur. O, Kazakların Orta Cüz grubunun Argın boyunun Tobıktı koluna mensuptur. Babası Kunanbay Öskenbayoğlu, yaşadığı bölgede sözü geçen varlıklı bir bey olarak tanınmıştır. Abay, ilk eğitimine kendi köyünde Gabithan Molla'dan ders alarak başlamıştır (Somuncuoğlu, 2022, s.28). Abay Kunanbayev'in düşünce sistemi, geleneksel Kazak toplum yapısının eleştirisi ile evrensel ahlâk ve akıl ilkelerinin sentezine dayanmaktadır. Abay, eserlerinde bireyin ahlâkî olgunlaşmasını, ilim ve eğitimin toplumsal ilerlemedeki belirleyici rolünü ve adil bir toplum idealini merkeze alarak Kazak edebiyatını evrensel değerlerle buluşturmuştur. Onun şiirleri ve nesir külliyyatı, millî kimliğin korunması ile modernleşme düşüncesinin uzlaştırıldığı özgün bir fikrî zemin sunmaktadır. Abay Kunanbayev'in yaratıcılığı, yalnızca Kazak folkloru ve klasik Doğu edebiyatı geleneğinden beslenmekle kalmamış; aynı zamanda Batı düşüncesi ve edebiyatıyla kurduğu derin ilişki sayesinde çok katmanlı bir entelektüel yapı kazanmıştır. Firdevsî, Sâdî, Nizami, Fuzûlî ve Ali Şir Nevaî gibi Doğu'nun büyük mütefekkirlerinden ilham alan Abay, Puşkin, Goethe, Lermontov ve Byron gibi Batılı yazarların eserleriyle de yakından ilgilenmiş; bu sentezi Kazak edebî geleneği içinde yaratıcı bir biçimde yeniden

üretmiştir. Bu yönüyle Abay, Doğu ile Batı arasında kurduğu düşünsel köprü sayesinde yalnızca millî değil, evrensel bir edebî ve felsefî mirasın temsilcisi hâline gelmiştir. Kazak edebî geleneğiyle birlikte, aynı zamanda Türk Dünyası düşünce tarihinin de en etkili aydınlarından biri olan Kunanbayev'in şiirleri, nesir yazıları ve özellikle ahlâk, eğitim, adalet ve toplumsal sorumluluk ekseninde şekillenen fikirleri, onu yerel bir şair olmanın ötesine taşıyarak evrensel bir mütefekkir konumuna yükseltmiştir. Türkiye ile Abay Kunanbayev arasındaki bağ ise, doğrudan tarihsel temaslardan ziyade ortak kültürel miras, dil akrabalığı ve modernleşme sürecinde benzer fikrî arayışlar üzerinden kurulmaktadır. Türkiye'nin XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başındaki modernleşme ve aydınlanma süreci dikkate alındığında, Abay Kunanbayev'in düşünsel yaklaşımı ile Osmanlı-Türk aydınlarının fikrî yönelimleri arasında belirgin paralelliklerin bulunduğu görülmektedir. Namık Kemal, Ziya Gökalp ve daha sonraki dönemde Mehmet Âkif Ersoy gibi düşünürlerin toplum, ahlâk ve eğitim meselelerine yaptıkları vurgu, Abay'ın eleştirel ve didaktik tutumuyla büyük ölçüde örtüşen bir düşünce zemini üzerinde şekillenmektedir. Türkiye'nin Abay'a yönelik akademik ve kültürel ilgisi, Türk dünyası içinde ortak bir hafıza ve değerler sistemi oluşturma çabasının önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda Abay, Türkiye ile Türkistan arasında yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda fikrî bir köprü işlevi görmektedir.

Makalenin amacı, XIX. yüzyılda Kazak yazılı edebiyatının ortaya çıkışını tarihî ve edebî bağlamı içinde ele alarak, Abay Kunanbayev'in aydınlanmacı düşüncesini, "Tolıq Adam" öğretisini ve "Kara Sözləri"ni, klasik Doğu edebiyatı ile kurduğu ilişkileri incelemek; ayrıca onun eserlerinin Türk dünyası ve dünya edebiyatı içindeki yerini çok yönlü bir perspektifle değerlendirmektir. XIX. yüzyılda Kazak yazılı edebiyatının doğuşu ve Abay Kunanbayev sanatında manevî-ahlâkî ölçütler, Abay Kunanbayev'in eserlerinde aydınlanma, insanî değerler ve Türk dünyasının kültürel uyanışı, ayrıca Abay Kunanbayev'in Türk dünyası ve dünya edebiyatı bağlamındaki yeri gibi temel meseleler çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu doğrultuda Abay Kunanbayev'in yalnızca Kazak halkının değil, bütün Türk dünyasının ve insanlığın ortak kültürel mirasına yaptığı katkıların ortaya konulması hedeflenmektedir.

1. XIX. Yüzyılda Kazak Yazılı Edebiyatının Doğuşu ve Abay Kunanbayev Sanatında Manevî-Ahlâkî Ölçütler

XIX. yüzyılda Kazak halkının yazılı edebiyatının ortaya çıkışı üç büyük edebî simanın adıyla ilişkilendirilmektedir. "Şoqan Velihanov (1838–1865), İbray Altınsarin (1841–1889) ve Abay Kunanbayev (1845–1904)" (Kuliyev, 2019, s. 42-43). Kazak yazılı edebiyatının doğuşu ve gelişiminde büyük hizmetleri bulunan bu edebî şahsiyetlerden "Velihanov, publisistika ve etnografya alanlarında eserler kaleme almakla birlikte, Kırgız halkının "Manas" destanını derlemiş ve destan hakkında ilmî değerlendirmelerde bulunmuştur" (Kuliyev, 2019, s. 45-47). İ. Altınsarin ise kalemını hem nesir hem de nazım türlerinde, aynı zamanda publisistika alanında denemiştir. XIX. yüzyıl Kazak yazılı edebiyatının teşekkülü, yalnızca edebî bir dönüşüm süreci değil, aynı zamanda toplumsal bilinçlenmenin ve kültürel kimlik inşasının da belirleyici bir aşamasını temsil etmektedir. Bu süreçte modern Kazak yazılı edebiyatının kurucusu, filozof, büyük bir toplumsal şahsiyet ve aydınlanmacı olan Abay Kunanbayev, estetik üretimi ahlâkî ve felsefî bir zeminle birleştirerek, Kazak toplumunun düşünsel ufku genişleten kurucu bir mütefekkir olarak öne çıkmıştır. O Kazak halkının hayatında meydana gelen toplumsal ve siyasal süreçleri ustalıkla kaleme almış, halkın millî ruhunu, tarihî kimliğini, mücadele ve direniş azmini yaratıcılığında yansıtmıştır. Onun sanatının muhtevasını oluşturan manevî-ahlâkî ölçütler, bireyin içsel olgunlaşmasını merkeze almakla birlikte, aynı zamanda toplumsal sorumluluk bilincini de güçlendirmektedir.

Abay Kunanbayev, önce bir şair olarak şekillenmiş; halkın hayat ve düşünce tarzını, dünya görüşünü, millî gelenek ve göreneklerini edebiyata taşımış; halkın okuryazarlığının artması ve kültürel bakımdan gelişmiş milletler arasına girmesi için aydınlanmacı fikirleri

eserlerinde yaymıştır. Abay Kunanbayev'in yaratıcılığı, Türk dünyasının özellikle de Kazak halkının millî ruhunu, dünya görüşünü ve kültürel kimliğini yansıtan önemli bir düşünce ve sanat alanı oluşturur. Abay Kunanbayev'in şiirlerinde ve nesirlerinde milletin tarihî hafızası, dili, dini ve karakteri bütüncül bir şekilde ifade edilerek kendine özgü bir "Abay dünyası" inşa edilmiştir (Auezov, 1995, s. 45).

Abay Kunanbayev Kazak folklorundan, Kazak şiirinden ve aynı zamanda klasik Doğu şiirinden beslenerek Kazak edebiyatına yenilikler kazandırmıştır. Şairin dünya görüşünün oluşumunda Doğu'nun âlim ve şairleri kadar Batı düşünürlerinin de rolü olmuştur. Kunanbayev, Doğu ve Batı'nın edebî ve felsefî düşünce tarihinin en büyük temsilcileri arasında yer alan Firdevsî, Sâdî, Çağatay şiirinden Ali Şir Nevâî, klasik Türk şiirinin üstatları Nizami ve Fuzûlî'nin yaratıcılığıyla yakından tanışmış, onların birçoğunun sanatından yaratıcı biçimde faydalanmıştır. "Aynı zamanda Puşkin, Goethe, Lermontov ve Byron, Abay Kunanbayev'in severek okuduğu mütefekkirler olmuştur" (Auezov, 1997, s. 98). Büyük edebiyatçının sanatının temel gayesi neydi? Adil bir toplum, toplumsal eşitlik, cehalet ve bilgisizlikten uzaklaşma gibi yüce hedefleri yaratıcılık ideali hâline getiren Kunanbayev, eserleri aracılığıyla insanları ilme ve bilgiye sahip olmaya, bilge insanların hayat ve faaliyetlerinden faydalanmaya çağırmıştır. Onun bu evrensel çağrıları bütün dönemler için günceldir, örnektir. Abay Kunanbayev'in Kazak halkı arasında "Kara Sözler" adıyla bilinen, derin içerikli eseri; mensubu olduğu toplumu aydınlığa çıkarmayı hedefleyen, güçlü eğitici ve didaktik çağrılardan oluşmaktadır. Abay'ın bir mütefekkir-şair olarak en büyük ıstırapı, yaşadığı toplumsal çevrede "erdemli olanların az, cahillerin ise çok olması", "halkın derdiyle dertlenen kimsenin bulunmaması", "bir grup yönetici ve görevlinin halka türlü biçimlerde zulmetmesi", "üst makamlara şikâyetle bulunan kişinin çevresine keder ve umutsuzluk içinde bakması", "haklı ile zulüm ve haksızlığı yayanın ayırt edilememesi", "düşmanların kinle hareket etmesi, dostların ise sadakatten uzaklaşması" gibi sorunların yaygınlığı idi. Nitekim Abay, söz konusu dönemde Kazak toplumunda bu meseleleri istişare edebileceği bir muhatap bulamaması nedeniyle, düşüncelerini sistemli bir biçimde kaleme alma ihtiyacı hissetmiş; böylece hem bireysel bir muhasebe gerçekleştirmiş hem de toplumsal eleştirilerini yazılı kültür aracılığıyla ifade etmiştir. Halkın umutlarının parçalanması, bireylerin doğru yoldan uzaklaşması, zulmün ve adaletsizliğin yaygınlaşması ile toplumsal tabakalaşmanın giderek belirginleşmesi gibi meseleler, şairi derinden endişelendiren temel sorunlar arasında yer almıştır.

Bilinmez bu dünyada

Yalan nerede, doğru nerede?

Nedir karanlık, nedir aydınlık?

Güçlü güçlüyü yutar.

... Zavallı halk parçalanmış

Umutlar parçalanmış.

... Halk talanmış, soyulmuş,

Top ağzına konulmuş.

... Neymiş benim yanmam,

Halkı böyle anmam.

Güven, inat, bu sabır?

Halk yerinde dayanmış,

Halk ayılıp-uyanmış (Abay, 1995, s. 132-133).

Abay Kunanbayev'in ahlâkî-didaktik şiirlerinde ahlâkî normlar çerçevesinde "insan olmanın" şartları ile manevî-ahlâkî ölçütler belirgin biçimde ortaya konulmaktadır. Şair, bireyin hem kendisine hem de topluma karşı sorumluluğunu merkeze alan bu yaklaşımıyla, insanı olgunlaştırmayı hedefleyen bir değerler sistemi inşa eder.

Adam olmak istesen,

Beş şeyi ayakla geç.
Beşini ise ara, seç.
Yalan, riya, işsizlik,
Kibir ve acı dil-
Beş düşmandır sana, bil.
Akıl, zahmet, hoş kılık,
Tevazu ve iyilik-
Beş yakın dosttur sana (Kuliyev, 2020, s. 26).

Abay Kunanbayev'in poetik söylemi, başlangıçta öğretici bir nitelik taşıırken, zamanla daha derinlikli bir toplumsal eleştiri düzlemine evrilmiş; bu evrim sürecinde şairin halka yönelik hitapları, salt nasihat çerçevesini aşarak millî ve manevî öz-bilincin inşasını zorunlu kılan eleştirel bir bilinç formuna dönüşmüştür. Bu toplumsal meseleler, "XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında Abbaskulu Ağa Bakıhanov'dan Kasım Bey Zakir'e ve Seyid Azim Şirvani'ye kadar uzanan çizgide dile getirilen toplumsal ve aydınlanmacı sorunlarla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir" (Hebibbeyli, 2020, s. 1). Bu şiirler, didaktik söylemden aydınlanmacı gerçekçiliğe yönelen belirgin bir düşünsel dönüşüm sürecini ortaya koymaktadır. Abay'ın düşünceleri, yalnızca estetik bir değer taşımakla kalmayıp aynı zamanda bireyin kendini tanıma sürecine katkı sağlayan ahlâkî ve entelektüel bir rehber niteliği taşır. Onun eserlerinde bireysel ahlâk ile toplumsal bilinç arasında kurucu bir ilişki söz konusudur. Abay'a göre insanın kendini tanıması; edep, ilim ve sürekli yenilenme arzusunu beraberinde getirir. Bu anlayış ise toplumun entelektüel gelişiminin temelini oluşturur. Nitekim şairin 1887 yılında kaleme aldığı "Şiir Sözler Âlemi, Şiir Bir Hazinedir" adlı şiiri, onun aydınlanmacı ve dönüştürücü misyonunu somut biçimde ortaya koyan metinlerden biridir. Söz konusu şiir, Abay'ın sanat anlayışını, kişisel karakter özelliklerini ve hayata bakışını yansıtmaktadır:

Ben şairim, kafamda mal-mülk, sürü derdi yoktur,
Benim yolum başkadır, onların yolu başka,
Bu yüzden söylediğim her söz, yüreklerine saplanan bir oktur (Kuliyev, 2020, s. 29).

Abay Kunanbayev yaratıcılığının şaheseri olan "Kara Sözler" (Abay, 2017, 152 s.), Kazak düşünce tarihinin en önemli felsefî ve ahlâkî metinlerinden biri olarak kabul edilen düzyazı eseri 45 kısa denemeden oluşmaktadır. Şairin şiirsel yaratıcılığını tamamlayan bu eser, Abay'ın toplumsal sorunlara, insan doğasına ve ahlâkî değerlere ilişkin düşüncelerini doğrudan ve didaktik bir üslupla ifade ettiği özgün bir nesir külliyatıdır. "Kara Sözler", yalnızca bireysel ahlâkî konu alan bir öğütler kitabı değil; aynı zamanda Kazak toplumunun geri kalmışlık nedenlerini sorgulayan, eğitim ve bilimi merkeze alan bir aydınlanma metnidir. Kunanbayev bu eserinde cehaleti toplumun temel sorunu olarak görür ve bu durumu sert bir dille eleştirir. Ona göre halkın yoksulluk, adaletsizlik ve ahlâkî yozlaşma içinde yaşamasının temelinde bilgisizlik, tembellik ve düşünsel ataletle teslimiyet yatmaktadır. Abay, özellikle yönetici sınıfı ve beyleri eleştirerek, toplumun geleceğini şekillendirmesi gereken kesimin sorumluluktan uzak tutumunu sorgular. Bu yönüyle "Kara Sözler", bireysel ahlâk eleştirisinin ötesine geçerek sosyal bir bilinç inşasını hedefler. Toplumda cehaletten kaynaklanan olumsuz durumların âdet hâline gelmesi Abay'ı derinden endişelendirdiği için, büyük mütefekkir sanatsal dilin imkânlarıyla halkına seslenir. Kazak halkının ilerlemeden geri kalmasının nedenlerini aile ve gündelik hayat sorunlarında, eğitimden ve aydınlanmadan uzak kalınmasında görür. Abay, bu eserinde halka hitap ederek şöyle der: "*Ey benim halkım, bu kadar doğal zenginliğimiz olduğu hâlde neden hâlâ böyle yoksulluk içinde yaşıyoruz? Yabancı zenginler az da olsa devletin gelişmesi, halkın refahının iyileşmesi için bir şeyler yapıyorlar; bizim Kazak beyleri ise iki şeyi beceriyor: çok et yemek ve çok kadın almak*" (Abay, 2017, s. 38). Kara Sözler eserinin Birinci Sözü, ileri görüşlü, sorgulayıcı ve entelektüel düzeyi yüksek bireylerin toplumda yeterince bulunmayışına dikkat çekmektedir:

“İlim ile meşgul olmak mı? Hayır, ilim meşguliyeti için ilim hakkında konuşacak kimse yok. Bildiğini kime öğreteceksin, bilmediğini kimden soracaksın? Uçsuz bucaksız ovada örtüyü yayıp eline değnek alıp oturmanın ne faydası var. Dertleşip rahatlayacağın biri olmadıktan sonra bilimin kendisi insanı tez yaşlandıracak bir derttir.” (Ayan 2017: 63).

Abay Kunanbayev bu sözünde, ilmin paylaşım ve muhataplık ortamı içinde anlam kazandığını vurgulamaktadır. Ona göre bilgiyi aktaracak ve tartışacak bir çevre bulunmadığında ilim, insanı besleyen bir değer olmaktan çıkıp içe kapanıklık ve yalnızlık doğuran bir yüke dönüşür. Bu nedenle gerçek anlamda ilmin, sosyal etkileşim ve düşünsel paylaşım ile canlı kalabileceğini ifade etmektedir. Örneğin Yedinci Söz’de insanın doğuştan getirdiği öğrenme arzusunun dikkat çekilerek şu ifade yer alır: “İnsan yavrusu doğuştan iki türlü istekle doğar: biri yeme, içme, uyuma gibi bedeninin ihtiyaçları; diğeri ise görmeye, öğrenmeye, bilmeye olan meraktır” (Ayan, 2017, s. 67). Bu tespit, bireyin kendisini sürekli geliştirmesi gerektiği düşüncesinin temelini oluşturur. Abay Kunanbayev’in Sekizinci Sözü, toplumda yaygın olan atasözleri üzerinden maddi refahın önceliklendirildiğini eleştirerek, bireyin yönelimlerinin ilim ve bilimden ziyade servet ve geçim kaygısı etrafında şekillendiğine işaret etmektedir:

“...Peki derdi ne dersen, onu atasözlerinden anlarsın: “Öğlene kadar ömrün kalsa bile, bir günlük mal topla”, “Sende mal mülk yok ise baban da sana yabancı”, ...“Yiğit azığı ve böri azığı yoldadır”, “Yiğit malı halkta, canı sıkıldığında elinde”, ... “Mal bulan erin kabahati yok”, “Zenginden ümitsiz, Allah’tan ümitsiz”, “Karnın aç ise, ölü evine koş”,...gibi atasözleri oldukça fazladır. Bu atasözlerinden ne anladık? Anlaşılan o ki: Kazak huzur için, ilim için, bilim için, adalet için gam yemezmiş, zenginlik için gam yermiş.” (Ayan, 2017, s. 68).

Kunanbayev, Kazak toplumunun entelektüel gelişimini engelleyen bu zihniyetin karşısına bilgiye dayalı bir bilinç ve rasyonel düşüncüyü koyarak, ilim ve bilimin toplumsal ilerlemenin temel unsuru olması gerektiğini vurgulamaktadır. Abay Kunanbayev On Yedinci Sözü’nde şöyle der: “Üçünüz bir olmazsanız, ben kalbi desteklerim. Allah kalbini temiz tut demiş. Çünkü Allah-u Teâlâ her daim kalbe bakar, kitap böyle söylüyor, dedi” (Ayan, 2017, s. 78). “Kalbi destekleme” vurgusu, onun tasavvufi düşünce dünyasıyla İslamî referansları birleştiren bütüncül yaklaşımını ortaya koymaktadır; bu bağlamda düşünür, insanın ahlâkî ve manevî merkezini kalp olarak konumlandırırken, Kur’ân-ı Kerîm’in “Allah’ın kalplere yönelmesi” anlayışına dayanarak dinî metin ile tasavvufi yorum arasında güçlü bir sentez kurmaktadır.

“Kara Sözler” eserinde olduğu gibi Abay’ın bütün eserlerinin ve genel yaratıcılık anlayışının temelinde, bilimin ve eğitimin halkın ilerlemesinde oynadığı belirleyici rol yer alır. Bilgisiz insanın övünmesinin hiçbir anlamı olmadığını, insanı yüceltenin yalnızca ilim olduğunu eserlerinin başlıca gayesi hâline getiren Abay Kunanbayev, “*Biz ilmimizi satıp mal-mülk peşinde koşmamalıyız*” der. “*Fayda arama, şeref ara; biraz da bilgi öğren*” (Abay, 2027, s. 92) diyen mütefekkir, halkını ilme ve bilgiye sahip olmaya davet eder. Görüldüğü gibi Abay Kunanbayev’in sanatsal anlayışında ilim ve eğitim temel bir yere sahiptir. O, cehaleti toplumun geri kalmasının başlıca sebebi olarak görmüş; bilimin ve eğitimin yaygınlaşmasını halkın kurtuluş yolu olarak değerlendirmiştir. “Bilgisiz övünmenin hiçbir anlamı yoktur” diyen Abay, insanı yücelten asıl değer ilim olduğunu vurgulamıştır. Bu yaklaşım, onun aydınlanmacı kimliğini açıkça ortaya koymaktadır” (Heşimova, 2004, s. 78-81). Bu yönüyle onun edebî mirası, Kazak yazılı edebiyatının gelişiminde hem yönlendirici bir kaynak hem de kalıcı bir düşünce modeli olarak modern Türk dünyası edebiyatında ahlâk, bilgi ve toplumsal bilinç arasındaki ilişkiyi kuran temel metinler arasında değerlendirilmektedir.

2. Abay Kunanbayev’in Eserlerinde Aydınlanma, İnsanî Değerler ve Türk Dünyasının Kültürel Uyanışı

Yaratıcılığının temelini aydınlanmacılık oluşturan mütefekkir şair, 176 şiir, 3 poema ve 45 nesir eserin müellifidir (Pak, 2025, s. 1). Bazı kaynaklarda ise şiirlerinin sayısının 230

olduğu belirtilmektedir. Abay'ın şiir dünyası son derece geniş ve renklidir. Derin anlamlı, eleştirel yüklü şiirlerden, sanatsal ruhun ince yansımalarını taşıyan sevgi şiirlerine kadar uzanan zengin bir çeşitlilik söz konusudur. Abay'ın “Sevgi Dili, Sözsüz Sohbet”, “Selam Olsun, İnce Kaşlı”, “Benim Yüreğimde Çarpma Artık”, “Aldandı, Soldu” başlıklı ve diğer sevgi şiirleri, sevgi teması olmayan bir şiirin var olamayacağını bir kez daha kanıtlamaktadır. Abay aynı zamanda peyzaj, manzara şiirinin de kurucusu kabul edilmektedir. Sarı Arka manzaraları, Kuzey Kazakistan'ın bozkırları, gölleri ve tepeleri Kazak şairinin kaleminde canlanmaktadır. Doğanın mevsimlerinin Sarı Arka'da oluşturduğu esrarengiz manzaraları toplam sekiz şiirinde tasvir eden şair, “Bahar”, “Yaz”, “Sonbahar” ve “Kış” adlı şiirlerinde insan ile tabiat arasındaki uyumun sözlü resmini çizmektedir. Onun doğanın her hâlini idrak edişinden kaynaklanan sanat anlayışı, bireysel duyuş ile evrensel değerler arasında köprü kuran çok katmanlı bir poetik yapıdır.

Abay Kunanbayev'in düşünce dünyasının merkezinde yer alan “Tolıq Adam” (Kâmil İnsan) öğretisi (Kunanbayev, 2014, 152 s.), bireyin ahlâkî, zihinsel ve ruhsal olgunlaşmasını esas alan bütüncül bir insan anlayışını yansıtmaktadır. Abay, bu öğretisiyle Kazak toplumunun modernleşme sürecine düşünsel bir zemin hazırlamış; insanın kendisini inşa etmeden toplumun ilerlemesinin mümkün olmayacağını vurgulamıştır. Kazak felsefesi tarihinde ilk kez Abay, “Tolıq Adam” eserinde insanın kavramsal bakışını ve olgun bir şahsiyetin mahiyetini açıklamıştır. Abay'a göre insanı olgun bir birey hâline getiren üç nitelik vardır: akıl, kalp ve irade. Bu çerçevede Abay Kara Sözler eserinin 17. Sözü'nde “akıl, kalp ve irade” üçlemesi Abay düşüncesinin ahlâkî-felsefî omurgası olarak yorumlanmaktadır (Ayan, 2014, s. 152-155). Benzer şekilde Abay'ın “Tolıq Adam” anlayışı üzerine yapılan akademik çalışmalarda da söz konusu üçlü yapı, insanın hem bireysel olgunlaşmasını hem de toplumsal sorumluluk bilincini inşa eden temel unsur olarak değerlendirilmektedir. Modern toplumun önemli ve güncel sorunlarından biri insanî değerlerin korunmasıdır ve Abay Kunanbayev'in “Tolıq Adam”ı, insanlığı geliştirmeye yönelik bütüncül bir öğreti olarak değerlendirmek mümkündür. Akının yüce amacı, insanın maneviyatının kemale ermesi, ilim ve bilgiye sahip olunması yoluyla toplumun sağlıklı bir gelişim sürecine ulaşmasıdır. Ayrıca “Abay Kunanbayev'in “Tolıq Adam” öğretisi, klasik Doğu düşüncesiyle güçlü bağlar taşımaktadır. Nizami Gencevî, Fuzûlî, Nevaî ve Fırdevsî gibi büyük mütefekkirlerin insan ve toplum anlayışından beslenen Abay, bu geleneği Kazak kültürel gerçekliğiyle harmanlamıştır. Nizami Gencevî'nin ideal toplum ve erdemli insan anlayışı, Abay'ın insan merkezli düşünce sisteminin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır” (Arzumanlı, 1997, s. 66). Ali Şir Nevai'nin eserlerinde ise “kâmil insan” anlayışı, özellikle ahlâk, irfan ve tasavvufi olgunluk çerçevesinde sıkça işlenmiştir. Bu düşünce tek bir eserde sınırlı değildir; Nevâî'nin birçok eserinde dağınık fakat tutarlı bir şekilde karşımıza çıkar. Ali Şir Nevai'nin kâmil insan anlayışı; Hayratü'l-Ebrar, Mahbûbû'l-Kulûb ve Lisanü't-Tayr gibi eserlerinde, insanın nefsinin terbiye ederek adalet, merhamet, ilim ve halka hizmet gibi erdemlerle hakikate ve kemale ulaşmasını esas alan bütüncül bir tasavvufi ideal olarak ortaya konur. “Tolıq Adam” öğretisi, bireyin ahlâkî olgunluğunu esas alan, insanî değerleri merkeze koyan ve toplumsal ilerlemeyi hedefleyen evrensel bir düşünce sistemidir. Görüldüğü gibi Abay Kunanbayev'in “Tolıq Adam” öğretisi, eğitimi yalnızca bireyin entelektüel gelişimini sağlayan bir unsur olarak değil, aynı zamanda ahlâkî olgunlaşmayı ve toplumsal ilerlemeyi mümkün kılan, millî değerlerin korunup yaşatılmasını, halkın aydınlanmasını ve maariflenmesini mümkün kılan temel bir yapı taşı olarak değerlendirmektedir. Bu yönüyle toplumsal ilerlemeyi ve kültürel sürekliliği destekleyen bütüncül bir düşünce sistemi ortaya koymaktadır.

Abay Kunanbayev, şiir yaratıcılığının ilk döneminde Doğu'nun büyük mütefekkirleri arasında yer alan Nizami ve Fuzûlî'nin sanatı ve şahsiyeti karşısında bir anlamda hesap vermekte, şair olarak şekillenmesinde onların sanatının büyüklüğünü özellikle vurgulamaktadır:

Nizami, Sâdî, Fuzûlî
Nevâî, Hayyam, Fırdevsî –
Büyük kalem ustaları,
Bana yardım edin bari (Musirepov, 1964, s. 112).

“Kazak şairinin klasik Azerbaycan edebiyatını öğrenmesi ve bu edebiyattan beslenmesi son derece önemli bir husustur. Bu durum, Kazak yazılı edebiyatının ortaya çıkışı ve biçimlenişinde Azerbaycan klasik edebiyatının rolünün inkâr edilemez olduğunu açıkça ortaya koymaktadır” (Tağısoy, 2017, s. 85). Ne var ki, söz konusu şiir parçasında bazı kaynaklarda büyük Nizami’nin adına yer verilmemektedir. Bilindiği üzere “İskendernâme”, Nizami yaratıcılığının zirvesi ve onun felsefî görüşlerinin mantıksal sonucu olan bir eserdir. Toplumun yalnızca bir kanunu vardır: ortak emek, karşılıklı yardımlaşma, maddî ve manevî özgürlük ile toplumun ve bireyin mutluluğu. Bu ideal toplum anlayışını yücelten eğilim ve sevgi, Kazak şiirine Nizami ruhunu ve Nizami geleneğini taşımıştır. Nizami şiirinin Abay yaratıcılığı üzerindeki etkisi, Kazak şairinin kaleme aldığı “İskender” poemasının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. “İskendernâme” ile “İskender” poeması arasında benzerlikler bulunduğu gibi farklı yönlerin de olduğu bilinmektedir. Olay örgüsü büyük ölçüde aynıdır; ancak bazı epizotlarda belirli değişiklikler mevcuttur. Nizami’de sofraya mücevherler konulurken, Abay’da kemik konulması buna örnektir (Arzumanlı, 1997, s. 112-114). Bu ve benzeri unsurlar, Kazak şairinin Nizami Gencevî’yi taklit etmekten ziyade, ondan yaratıcı biçimde yararlanmayı tercih ettiğini göstermektedir. Nizami şiiri ile Abay yaratıcılığı arasındaki bu bağ, tanınmış Kazak edibi, romancı ve bilim insanı, aynı zamanda Abay yaratıcılığının önde gelen araştırmacısı Muhtar Auezov’un da dikkatini çekmiştir. Auezov, daha XX. yüzyılın ortalarında, 1947 yılının Eylül ayında Bakü’de büyük Nizami’nin doğumunun 800. yılı münasebetiyle düzenlenen görkemli toplantıda şu ifadeleri kullanmıştır: “Nizami’nin eserleri Kazak halkının manevi hazinesine dâhil olmuş, onu zenginleştirmiştir. Bu büyük şair, Kazak folklorunu ve Kazak şiirini süslemiş; akınların ve şairlerin, bunlar arasında Abay’ın da diline yeni efsaneler ve şarkılar kazandırmıştır. Nizami, bütünüyle Kazak halkının kalbinde yaşayan, Kazak halkının millî kültürünün uyanışında önemli rol oynayan dev bir şahsiyettir.” (Arzumanlı, 1997, s. 108-109).

3. Abay Kunanbayev; Türk Dünyası ve Dünya Edebiyatı Bağlamında Bir Değerlendirme

Türk milletinin yenilenmesi, modernleşmesi ve dünyaya açılması doğrultusunda Doğu’nun büyük mütefekkirlerinin sanatından öğrenmek bağlamında Abay Kunanbayev’in sanatının ihtişamından yararlanmak, Türk halklarının millî öz-bilinçlerinin oluşumunda büyük önem taşımaktadır. Abay Kunanbayev’in yaratıcılığı, Türk halklarının dünya kültürüyle etkileşimi bağlamında değerlendirildiğinde, hem son derece olumlu sonuçlar ortaya koymakta hem de geleceğe dönük geniş perspektifler sunmaktadır. Bu bağlamda, Abay’ın yalnızca edebî bir şahsiyet değil, aynı zamanda tarihsel süreklilik ile çağdaş düşünce arasında köprü kuran bir kültürel özne olduğu görülmektedir. Auezov’un söylediği gibi “Abay cesareti, Abay sesi, Abay hayatı, zamanın nefesi, halkın sesidir. Bugün o ses, bizim sesimize karışıp, yankılanarak, yeni bir dünya görüşüne dönüşüyor” (Abay, 2014, s. 7). Türkiye’de Abay Kunanbayev’e yönelik akademik ilgi, Türk dünyası edebiyatları ve düşünce tarihine dair çalışmaların kurumsallaşmasıyla birlikte özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirginlik kazanmıştır. Bu ilgi, doğrudan tarihsel temaslardan ziyade, ortak dil ailesi, kültürel miras, modernleşme tecrübesi ve aydınlanma düşüncesi çerçevesinde şekillenmiştir. “Türkiye’nin XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başındaki modernleşme ve aydınlanma süreci dikkate alındığında, Abay Kunanbayev’in düşünsel yaklaşımı ile Osmanlı–Türk aydınlarının fikrî yönelimleri arasında belirgin paralelliklerin bulunduğu görülmektedir. Her iki düşünce geleneği de toplumsal geri kalmışlığın nedenlerini cehalet, ahlâkî çözülme ve

eğitim yetersizliği çerçevesinde değerlendirmekte; bu sorunlara karşı çözüm olarak akla, ilme ve ahlâkî sorumluluğa dayalı bir dönüşüm önermektedir” (Özkan, 2009, s. 132-134). Namık Kemal’in hürriyet, vatan ve toplum bilinci etrafında şekillenen düşünceleri, bireyin kamusal sorumluluğunu ön plana çıkarırken; Ziya Gökalp’in kültür ve medeniyet ayrımı temelinde geliştirdiği yaklaşım, millî kimliğin çağdaşlaşma süreciyle uyumlu biçimde yeniden inşa edilmesini hedeflemiştir. Mehmet Âkif Ersoy ise ahlâk, iman ve çalışkanlık kavramlarını merkeze alarak toplumun manevî ve fikrî dirilişini savunmuştur. Bu düşünsel yönelimler, Abay Kunanbayev’in eserlerinde vurguladığı eğitim, ahlâk ve eleştirel bilinç anlayışıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Abay’ın özellikle Kara Sözler’de dile getirdiği cehalet eleştirisi, bireyin kendini sorgulaması ve toplumsal sorumluluk bilinci kazanması gerektiği yönündeki görüşleri, Osmanlı-Türk aydınlanma düşüncesinde görülen didaktik ve ıslahatçı yaklaşım ile paralel bir çizgi arz etmektedir. “Abay Kunanbayev, Türk aydınlanma düşüncesinin Orta Asya’daki özgün ve güçlü temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir; fikirleri ise Türk modernleşme tarihinin karşılaştırmalı biçimde okunmasına imkân tanıyan önemli bir entelektüel kaynak niteliği taşımaktadır (Temir, 1998, s. 59).

Bu bağlamda, Abay Kunanbayev’in yalnızca Kazak edebiyatı çerçevesinde değil, Türk dünyasının farklı coğrafyalarında da ilmî ve edebî ilgiye mazhar olduğu; özellikle Azerbaycan’da yürütülen akademik çalışmalar aracılığıyla onun düşünsel ve sanatsal mirasının sistemli biçimde ele alındığı ve kurumsal düzeyde tanıtıldığı görülmektedir. Elman Kuliyev, Abay Kunanbayev’in yaratıcılığını pek çok açıdan inceleme konusu yaparak Azerbaycan halkının ilmî ve edebî düşünce dünyasında Abay imgesini başarıyla inşa etmiştir. Aynı zamanda 2017 yılında Fatime Dursunova’nın tertibiyle Abay’ın nazım ve nesir eserleri kitap hâlinde yayımlanmıştır (Abay, 2017, s. 178), F. Ağayeva’nın Abay’ın Azerbaycan ile ilişkilerine adanmış “Abay: Kişiliği ve Edebî Mirası” monografisi (Ağayeva, 2010, s. 134) ile T. Teymurov’un “M. Auezov’un “Abay Joli” Romanında Epik Genişlik ve Sanatsal Detay” (Teymurov, 2015, s. 28), “Muhtar Auezov’un “Abay Joli” Romanında Sanatkârlık Meseleleri” adlı monografileri, Abay yaratıcılığının Azerbaycan’da derinlemesine incelenmesinin önemli başarıları olarak değerlendirilebilir. F. Ağayeva’nın “Abay: Kişiliği ve Edebî Mirası” adlı monografisinde Abay Kunanbayev’in hayatı ve yaratıcılığı ele alınmakta, şairin eserleri Azerbaycan edebiyatı ile karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Yazar, kitapta Abay yaratıcılığının Azerbaycan Türkçesine çevrilmesi meselesini de ayrıntılı biçimde yorumlayıp analiz etmektedir. 2005 yılında Abay’ın “Kara Sözler” eseri, Azerbaycan’da Heyder Orucov’un çevirisiyle yayımlanmış ve Ulduz dergisinin sayfalarında neşredilmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Abay’ın yaratıcılığı Azerbaycan halkının ilmî ve edebî ortamına, eserlerinin çevirileri ile onun yaratıcılığını konu alan bilimsel araştırmalar ve monografiler aracılığıyla da dâhil olmuştur. XX. yüzyılın 1970’li yıllarından itibaren Abay’ın eserleri ve M. Auezov’un “Abay Joli” romanı; M. Rahim, S. Rüstem, A. Almazov, E. Borçalı, S. Mustafa, A. Zeynalli, E. Kürçaylı, İ. Tapdık, M. Araz, F. Sadık, E. Cemil, M. Dilbazi, N. Genceli, K. Kasımpade ve diğer pek çok Azerbaycanlı çevirmenin emeğiyle Azerbaycan Türkçesine kazandırılmıştır. Türk dünyasının ortak değerlerini korumak ve tanıtmak amacıyla “Azerbaycan’da Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde 2011 yılından itibaren Abay Kunanbayev adına Kazak Dili, Tarihi ve Kültürü Merkezi faaliyet göstermektedir” (Zhanibekov, 2011, s. 214). 2017 yılında ise Abay Kunanbayev’in seçilmiş eserleri merkez tarafından yayımlanmıştır.

Abay Kunanbayev’in yaratıcılığı, XX. yüzyılın 1920’li yıllarında Özbek edebî çevresine dâhil olmuştur. 1922 yılında ise “Şair”, “Anlar İçinde” ve diğer şiirleri Özbeklerin “İnkılâp” adlı dergisinde yayımlanmıştır. Aynı yıl, Özbekistan’da Abay Kunanbayev’in seçilmiş eserlerinden oluşan bir derleme yayımlanmıştır. Özbek halkı, Sovyet döneminde şairin 130., 140., 150. ve 160. doğum yıl dönümlerini törenlerle kutlamıştır (Kenesbaev, 2019, s. 41-43). Eksad Muhtar, Mirtemir, Sultan Ekberi ve Cümeniyaz Cabbarov gibi Özbek

şairlerinin çevirileriyle hazırlanan “Abay: Şiirler ve Poemalar” adlı eser, 1970 yılında Gafur Gulam adına “Bedii Edebiyat” Yayınevi tarafından yayımlanmıştır (Abay, 1970, s. 5-7).

Günümüzde Abay Kunanbayev’in mirası, dünya kültür hazinesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Abay’ın eserleri pek çok dile çevrilmiş; çağdaş dünyanın birçok ülkesinde yazarlar, şairler ve edebiyat araştırmacıları tarafından geniş biçimde incelenmiş ve büyük takdir görmüştür. Büyük mütefekkirin eserleri ile hayatı ve yaratıcılığı üzerine yapılan araştırmalar Rusya, Belarus, İngiltere, Kore, Çin, Vietnam, Hindistan ve İran’dan ABD’ye kadar geniş bir coğrafyada yayımlanmıştır. Daha XX. yüzyılın başlarında, “1914 yılında Rusya’da şarkiyatçı-türkolog Vladimir Gordlevski’nin tertip ettiği ‘Şarkiyat Mecmuası’na Abay Kunanbayev’in eserleri dâhil edilmiştir” (Gordlevskiy, 1914, s. 56-58).

Türkiye’de Abay Kunanbayev’in sanatının incelenmesi, hem Kazak edebiyatının hem de Türkistan düşünsel mirasının anlaşılmasında önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Abay’ın eserleri bireysel ve toplumsal ahlâk, akıl, eğitim ve kültürel bilinç gibi temel temaları derinlemesine işlemektedir (Ayan, 2017, s. 32-45; Özdemir, 2022, s. 18-27). SSCB’nin 1991’de yıkılmasının ardından Abay üzerine yapılan akademik çalışmalar Kazakistan’da olduğu gibi Türkiye’de de artmıştır. “Özellikle son yıllarda Abay’ın doğumunun 170. ve 175. yıllarında özel etkinlikler ve yayınlar yapılmıştır. Buradan hareketle Abay’ın eğitim ve bilim hakkındaki görüşleri pek çok çalışmada incelenmiştir” (Somuncuoğlu, 2022, s. 22). Türkiye’de yürütülen çalışmalar, Abay’ın eserlerindeki eğitsel ve toplumsal boyutları çözümleyerek, onun düşünsel mirasını hem bireysel hem de toplumsal bağlamda yorumlamayı amaçlamaktadır. Türkiye’deki araştırmalar, Abay Kunanbayev’i sadece tarihsel bir şahsiyet olarak değil, çağlar ötesi düşünsel ve ahlâkî mesajlar sunan bir entelektüel olarak değerlendirme olanağı sağlamaktadır. Abdülvahap Kara tarafından kapsamlı bir şekilde derlenen “Kazak Yazılı Edebiyatı’nın Kurucusu Abay Kunanbayev’in Hayatı ve Eserleri; Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayev” kitabı (Kara, 2020, s. 664), Abay Kunanbayev’in hayatı ve eserlerini kapsamlı biçimde ele almaktadır. Kitap, Abay’ın edebî ve felsefî katkılarını, Türk dünyası bağlamında tarihî, kültürel ve düşünsel boyutlarıyla inceleyerek akademik düzeyde bir kaynak sunmaktadır. Abay’ın şiirleri ve Kara Sözler gibi nesir eserleri, Kazakistan dışında Türkiye’de de çeşitli çeviri ve seçmeler olarak yayımlanmıştır. Türkiyeli araştırmacı Ekrem Ayan’ın, Abay Kunanbayev’in Kara Sözler adlı eserine yönelik çalışması ise, yalnızca bir çeviri faaliyeti olmanın ötesine geçerek, Abay’ın sanatını ve düşünce dünyasını çok boyutlu bir şekilde çözümleyen akademik bir inceleme niteliği taşımaktadır. Ayan, eserinde Abay’ın hayatı, ailesi ve edebî mirasını sistematik bir çerçevede ele almakla kalmayıp, onun entelektüel gelişimini şekillendiren tarihî ve sosyo-kültürel bağlamı da ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Ayan Ekrem’in incelemesinde Kara Sözler’in altı temel tema etrafında; hayatın anlamı, Kazak halkı, din ve ahlâk, eğitim, dostluk ve sevgi, bilim şeklinde tasnif etmesi Ayan’ın metodolojik yaklaşımının bir göstergesi olup, Abay’ın düşünce sistemini tematik bir bütünlük içerisinde kavrama imkânı sunmaktadır. Çalışmanın bir diğer önemli katkısı ise, tematik incelemeyi müteakip 45 Kara Söz’ün çevirisinin sunulması ve metinlerin Kazak Türkçesi asıllarıyla birlikte verilmesidir. Bu tercih, eseri yalnızca yorumlayıcı bir inceleme olmaktan çıkarak, aynı zamanda karşılaştırmalı dil ve edebiyat çalışmalarına kaynaklık eden bilimsel bir metin hâline getirmektedir. Ekrem Ayan’ın Abay Kunanbayev’in sanatı üzerine derinlemesine çalışması, yüzeysel bir okumanın ötesine taşıyarak, onun düşünsel derinliğini, estetik anlayışını ve toplumsal misyonunu bütüncül bir perspektifle değerlendiren nitelikli bir akademik katkı olarak değerlendirilebilir.

Nitekim bu yaklaşımın izleri, Türkiye’deki akademik dergilerde yayımlanan çalışmalarda da açıkça görülmektedir. Abay’ın özellikle pedagoji, modernleşme, eğitim ve aile gibi temalar çerçevesinde ele alındığı makaleler, onun düşünce dünyasının farklı disiplinler üzerinden yeniden yorumlanmasına imkân tanımaktadır. Bu bağlamda İzmir Sosyal Bilimler Dergisi’nde 2023’te Abay’ın eserlerinde eğitim ve toplum üzerine bir analiz yer

almıştır ve Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi gibi yayın organlarında da pedagoji üzerine makaleler mevcuttur (S. Beylur, 2023; R. Öztürk & N. Sembi, 2017). “Ayrıca Türkiye’de gerçekleştirilen “Abay Tanıma” gibi bilim ve makale yarışmaları da genç neslin Abay eserlerini okumasını ve üzerine düşünmesini teşvik etmekte, başarılı öğrenci makalelerinin kitaplaştırılması planlanmaktadır (Kazakistan İstanbul Başkonsolosluğu, 2024). Bu ve diğer çalışmalar, Abay’ın edebi eserlerinin basım ve yorum süreçlerini Türkiye’de güçlendirirken onun kültürel ve düşünsel mirasının Türk akademik ve kültürel çevrelerinde daha geniş bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Abay’ın yaratıcılığı Avrupa’da, özellikle de Amerika’da tanınmıştır. Kazak milli edebiyatının tanıtımı doğrultusunda, M. O. Avezov adına Edebiyat ve Sanat Enstitüsü ile Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Columbia Üniversitesi arasında yürütülen bilimsel ve sanatsal iş birliği çerçevesinde, çağdaş Kazak şiiri ve nesrinden seçilmiş örnekleri içeren “The Stories of the Great Steppe” (Büyük Bozkır Hikayeleri) ve “Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat” (*Yaz Akşamı, Preyride Gece, Altın Buğday Diyarı: Kazak Edebiyatı Dünyası*) adlı antolojiler yayımlanmıştır. Bu antolojilerin önemli bir bölümünü Abay Kunanbayev’in eserleri oluşturmuştur. “Altın kartallı atlı karda dolaşır” ve “Sonbahar” adlı şiirleri ilk kez *Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat* antolojisine dâhil edilmiştir. Washington’da Asya Kültürü Programı Direktörü Paul Taylor, Abay Kunanbayev’in eserlerinde yer alan evrensel fikirlerin Amerikan okuru üzerinde derin izlenimler bıraktığını, büyük ilgi ve beğeniyle karşılandığını belirtmiştir (Abasov, 2013, s. 52-54).

Şairin şiirleri, eleştirmen ve çevirmen Leonard Kossuth’un çevirileri aracılığıyla da Batı edebiyat çevrelerine taşınmıştır. Aynı zamanda Muhtar Auezov’un Abay Kunanbayev’e ithaf ettiği “Kazakların Goethe’si” adlı eseri de Leonard Kossuth ve diğer Alman edebiyat araştırmacılarının katkılarıyla, edebiyat bilimci Herold Berger’in büyük desteği sayesinde 2007 yılında Almanca’ya çevrilmiştir (Auezov, 2007, s. 12-14). Çevirilerin yayımlanmasından elli yıl önce Avezov’un “Abay’ın Yolu” romanı aracılığıyla Kunanbayev’in yaratıcılığına hayranlık duyan Leonard Kossuth, Abay’ın 19. yüzyılda Kazak halkının kültürel gelişiminde üstlendiği hayati ve vazgeçilmez rolü fark etmiş ve bu eseri Almanca’ya kazandırmayı kendisine amaç edinmiştir.

Doğu dünyasında Abay yaratıcılığının tanınmasını iki yönlü değerlendirmek mümkündür: Birincisi, Abay Kunanbayev’in Doğu düşünürlerinden öğrenmesi ve bu birikimden beslenmesi; ikincisi ise onun eserlerinin Doğu dünyasında yaygınlık kazanmasıdır. Kazak ve Özbek halkları arasındaki edebî ilişkiler bağlamında Abay Kunanbayev’in büyük düşünür Ali Şir Nevaî’den etkilenmesi, Kazak şairinin eserlerinin Özbek edebî çevresindeki yankıları ve bu doğrultuda yapılan araştırmalar, önemli bilimsel ve edebî meseleler arasında yer almaktadır. Doğu klasik edebiyatının yüzyıllara dayanan geleneklerini derinlemesine özümsemiş olan Abay, henüz on üç yaşındayken Nevaî’nin şiirleriyle tanışmış; ilerleyen yıllarda Nevaî sanatını öğrencilerine öğretmiş ve yaygınlaştırmıştır. Abay’ın ilk şiirlerinde Nevaî’nin felsefî görüşlerinin izleri açıkça görülmektedir.

Sonuç

Makale, XIX. yüzyılda Kazak yazılı edebiyatının teşekkül sürecini tarihî, kültürel ve düşünsel bağlamı içerisinde ele alarak, modern Kazak edebiyatının kurucusu Abay Kunanbayev’in aydınlanmacı düşüncesini ve fikrî-kültürel mirasının evrensel boyutlarını çok yönlü biçimde değerlendirmiştir. İnceleme sonucunda Abay Kunanbayev’in yalnızca Kazak edebiyatının öncü bir temsilcisi olmadığı; aynı zamanda Türk dünyası düşünce tarihinin ve dünya edebiyatının ortak değerleri arasında yer alan evrensel bir mütefekkir olduğu açık biçimde ortaya konulmuştur. Bu durum, Kazak toplumunun sözlü kültür geleneğinden yazılı edebiyata geçiş sürecinin, bireysel bir sanatsal dönüşümden ziyade derin bir toplumsal ve

zihinsel değişim süreci olduğunu göstermektedir. Bu dönüşümün merkezinde yer alan Abay Kunanbayev, şiirleri ve nesir eserleriyle Kazak edebiyatına yalnızca yeni biçimler kazandırmamış; aynı zamanda ilim, eğitim, ahlâk, adalet ve insanî sorumluluk ekseninde şekillenen yeni bir düşünce sistemi inşa etmiştir. Bu yönüyle Abay, edebiyatı toplumsal bilinçlenmenin ve ahlâkî yenilenmenin etkili bir aracı olarak konumlandırmıştır.

Çalışmanın temel bulgularından biri, Abay Kunanbayev'in "Toliq Adam" (Kâmil İnsan) öğretisinin, birey ve toplum ilişkisini merkeze alan bütüncül bir felsefî model sunduğudur. Akıl, kalp ve irade birlikteliğine dayanan bu anlayış, yalnızca bireysel ahlâkın gelişimini değil, aynı zamanda toplumsal adalet ve ortak refahı hedefleyen bir düşünce sistemini ifade etmektedir. Abay'ın insan anlayışı, klasik Doğu düşüncesinin erdemli insan idealini modern çağın ihtiyaçlarıyla buluşturmuş; cehalet, tembellik ve ahlâkî yozlaşmayı toplumsal geriliğin temel nedenleri olarak ele almıştır. Bu bağlamda "Toliq Adam" öğretisi, günümüz dünyasında da insanî değerlerin aşınmasına karşı evrensel bir düşünsel referans olma niteliğini korumaktadır. Araştırmamızda ulaşılan diğer önemli sonuç, Abay Kunanbayev'in fikrî dünyasının Doğu ve Batı düşünce gelenekleri arasında kurduğu özgün sentezdir. Nizami Gencevî, Fuzûlî, Ali Şir Nevaî ve Firdevsî gibi klasik Doğu mütefekkirlerinden beslenen Abay; Puşkin, Goethe, Lermontov ve Byron gibi Batılı yazarlarla kurduğu entelektüel ilişki sayesinde Kazak edebiyatına çok katmanlı bir estetik ve düşünsel derinlik kazandırmıştır. Bu sentez, Abay'ın yaratıcılığını yalnızca millî sınırlar içinde kalan bir edebî birikim olmaktan çıkararak evrensel bir kültürel miras düzeyine taşımıştır.

Makalede ayrıca Abay Kunanbayev'in Türkiye, Azerbaycan ve diğer Türk cumhuriyetleriyle kurduğu dolaylı fakat güçlü kültürel ve fikrî bağlar ortaya konulmuştur. Osmanlı-Türk aydınlanma düşüncesiyle Abay'ın eleştirel ve didaktik yaklaşımı arasındaki paralellikler, Türk dünyasında modernleşme süreçlerinin ortak zihinsel dinamiklere dayandığını göstermektedir. Yürütülen akademik çalışmalar, yapılan çeviriler ve kurumsal faaliyetler ise Abay mirasının Türk dünyası ölçeğinde sistemli biçimde sahiplenildiğini ve yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Abay Kunanbayev'i Türk dünyasının ortak kültürel hafızasında birleştirici bir figür hâline getirmektedir. Abay Kunanbayev'in dünya edebiyatı ve uluslararası akademik çevrelerde artan görünürlüğü önemli sonuçlardandır. Eserlerinin farklı dillere çevrilmesi, Batı ve Doğu ülkelerinde yapılan bilimsel çalışmalar ve uluslararası edebî antolojilerde yer alması, onun düşüncelerinin kültürel sınırları aşan evrensel bir etki yarattığını göstermektedir. Abay'ın insan, toplum ve ahlâk merkezli yaklaşımı, çağdaş dünyada karşılaşılan etik, kültürel ve toplumsal sorunların yeniden düşünülmesi açısından da önemli imkânlar sunmaktadır.

Sonuç olarak makale, Abay Kunanbayev'in fikrî ve edebî mirasının yalnızca tarihsel bir değer taşımadığını; aksine günümüz dünyasında da geçerliliğini koruyan evrensel bir düşünce sistemi sunduğunu ortaya koymuştur. Abay Kunanbayev, Kazak yazılı edebiyatının kurucusu olmanın ötesinde, Türk dünyası ve insanlık için ahlâk, ilim ve adalet temelli ortak bir kültürel mirasın temsilcisidir. Onun eserleri, farklı kültürler arasında diyalog kurma potansiyeli taşıyan, insan merkezli evrensel bir düşünce geleneğinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Abay Kunanbayev üzerine yapılacak disiplinlerarası ve karşılaştırmalı çalışmaların hem Türk dünyası edebiyat araştırmalarına hem de küresel beşerî bilimler literatürüne kalıcı katkılar sunacağı açıktır.

Kaynakça

- Abay, K. (1970). *Şiirler ve Poemalar* (Çev. E. Muktar, Mirtemir, S. Ekberi & C. Cabbarov). Gafur Gulam adına Bedii Edebiyat Yayınevi.
- Abay, K. (2014). *Nasihatler* (Çev. Z. Kibar). Kazakistan Cumhuriyeti Büyükelçiliği.
- Abay, K. (2017b). *Eserleri* (Der. F. Dursunova). Mütercim Yayınları.

- Abasov, R. (2013). *The stories of the great steppe: The anthology of modern Kazakh literature*. Cognella Academic Publishing.
- Adilov, M. (2021). Abay Kunanbayev – Kitap 1 ‘Akliyye. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 51, 393–396.
- Ağayeva, F. (2010). *Abay: Şahsiyeti ve Edebî Mirası*. Elm Yayınları.
- Arzumanlı, V. (1997). *Nizami Gencevi'nin Dünya Çapındaki Şöhreti*. Elm Yayınları.
- Auezov, M. (1997). *Abay Yolu (The path of Abai)*. Jazushy Publishing House.
- Auezov, M. (2007). *Abai Kunanbayev: Der Goethe der Kasachen* (Çev. L. Kossuth ve diğerleri,; Ed. H. Berger; s. 12–14). Verlag für Wissenschaft und Bildung.
- Ayan, E. (2017). *Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası TürkKazak Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi, Yayın No: 48.
- Beylur, S. (2023). Abay'ın eserlerinde eğitim ve toplum üzerine bir analiz. *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 45–62.
- Gordlevskiy, V. A. (1914). *Şarkiyat Mecmuası: Vostochny sbornik*.
- Hebibbeyli, İ. (2020). Büyük Kazak düşünürü Abay ve Azerbaycan. <https://science.gov.az/az/news/open/13669> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2026).
- Heşimova, T. (2004). *Şiir köprüsü (Azerbaycan edebiyatı ve Orta Asya halkları şiiri)*. Kartal Yayınları.
- İsmail, Z., & Çınar, A. A. (1995). *Abay Seçmeleri*. Yayıncı.
- Kazakistan İstanbul Başkonsolosluğu. (2024). *Abay tanıma bilim ve makale yarışması duyurusu*. Kazakistan İstanbul Başkonsolosluğu Yayını.
- Kara, A. (2020). “Kazak Yazılı Edebiyatı'nın Kurucusu Abay Kunanbayev'in Hayatı ve Eserleri”. *Türk Dünyasının Bilgesi Abay Kunanbayev'in Hayatı ve Eserleri*, (Ed. Nergis Biray, Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Soner Sağlam). Bengü Yayınları.
- Kenesbaev, S. K. (2019). Abay i Navoi: Osmışleniye naslediya v XX veke. *Mir nauki, kultura i obrazovaniya*, (2), 45–52.
- Kuliyev, E. (2019). Abay Kunanbayev: hayatı ve sanatı. <http://www.kalkcebhesi.az/news/literature/36498.html> (Erişim Tarihi: 2 Ocak 2025).
- Kuliyev, E. (2020). *Abay Kunanbayev*. TÜRKSOY Yayınları.
- Musirepov, G. (1964, 10 Haziran). Tebrik. *Edebiyat ve Sanat Gazetesi*, s. 5.
- Obraz İskandera u Nizami i Abaya. (t.y.). <http://bibliotekar.kz/shamshijabanu-kanyshvina-satpaeva-vejani/obraz-iskandera-u-nizami-i-abaya.html> (Erişim Tarihi: 26 Ekim 2025).
- Özdemir, A. (2022). *Abay Sözler*. Anatolia Kültür Yayınları.
- Özkan, F. (2009). Abay Kunanbayev ve Kazak aydınlanması. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 28, 45–62.
- Öztürk, R., & Sembi, N. (2017). Abay Kunanbayev'in pedagoji anlayışı üzerine değerlendirmeler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21(1), 101–120.
- Pak, A. (2025). Kazaxstanskiye studentı budut izuçat' ideologiyu Abaya “Tolıq Adam” <https://bizmedia.kz/2025-06-25-kazahstanskije-studenty-budut-izuchat-ideologiyu-abaya-tolyq-adam> (Erişim Tarihi: 14 Ocak 2026).
- Somuncuoğlu, B. T (2022). Abay'ın Kara Sözlerinde eğitim ve bilim. *Gazi Türkiyat Dergisi*, Yıl, 30, 27–47.
- Tağısoy, N. C. (2017). Azerbaycan–Kazak Edebî İlişkileri. *Halk Cephesi Gazetesi*.
- Temir, A. (1998). *Türk dünyası edebiyatları* (ss. 94–98). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Teymurov, T. M. (2015). Muhtar Auezov'un “Abay” romanında epik genişlik ve sanatsal detay (Doktora tezi özeti). Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü.
- Tokayev, K. J. (2020, 28 Ocak). Abay ve XXI. yüzyılda Kazakistan. *Respublika Gazetesi*.
- Uçeniye Abaya «Tolıq Adam» budet vnedreno v uçebny protsess. (2017). Taraz Devlet Pedagoji Üniversitesi Resmî İnternet Kaynağı.

http://tarmpu.kz/indek.php?option=com_content&view=article&id=1841 (Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2025).

Zhanibekov, Y. (2011). Abay Centre opened at Baku State University. https://qazinform.com/news/abay-centre-opened-at-baku-state-university_a2379893 (Erişim Tarihi: 18 Aralık 2025).

Extended Summary

This study examines the emergence of Kazakh written literature in the nineteenth century within its historical, literary, and intellectual context, aiming to analyze the intellectual, aesthetic, and cultural legacy of Abay Kunanbayev—widely regarded as the founder of modern Kazakh literature—through a multidimensional approach. The transition of Kazakh culture from an oral literary tradition to a written one represents not merely a transformation in literary genres and forms, but also a profound historical rupture encompassing processes of national awakening, identity formation, and intellectual enlightenment. This transformation is directly associated with the intellectual activities of pioneering figures such as Chokan Valikhanov, Ibray Altynsarin, and Abay Kunanbayev. Abay was not only the founder of modern Kazakh written literature, but also an exceptional intellectual whose influence extended far beyond the literary sphere. As a philosopher, enlightener, and social leader, he profoundly shaped the intellectual consciousness of the Kazakh people. Transforming lofty ideals such as the establishment of a just society, social equality, and liberation from ignorance and illiteracy into a creative mission, Kunanbayev consistently called upon individuals—through his literary and philosophical works—to pursue knowledge, cultivate intellectual discipline, and draw inspiration from the lives and activities of wise and virtuous figures. These universal appeals, grounded in ethical responsibility and intellectual awakening, remain relevant, exemplary, and beneficial across historical periods.

In Abay's intellectual system, values such as knowledge, morality, justice, individual maturity, and social equality occupy a central place. He perceived literature not merely as an aesthetic medium, but as a moral and intellectual instrument capable of transforming society. This perspective finds its most explicit and systematic expression in his seminal work known among the Kazakh people as the *Book of Words* (*Kara Sözler*). This profound text consists of powerful educational and didactic exhortations aimed at guiding society toward enlightenment by critically addressing moral decay, intellectual stagnation, and social injustice. Through the *Kara Sözler*, Abay establishes a direct link between individual ethical self-improvement and collective social progress.

The article further explores in detail the role of classical Eastern literature and Western philosophy and literature in shaping Abay Kunanbayev's intellectual worldview. Drawing inspiration from eminent Eastern thinkers and poets such as Ferdowsi, Sa'di, Nizami Ganjavi, Fuzuli, and Ali-Shir Nava'i, Abay also closely engaged with the works of Western authors including Pushkin, Goethe, Lermontov, and Byron, thereby creating an original intellectual synthesis. This synthesis constitutes the foundation of the strong intellectual bridge Abay established between Eastern and Western thought traditions. One of the central focal points of the study is Abay Kunanbayev's concept of the "Toliq Adam" (Perfect Human), which occupies a pivotal position in his philosophical system. This doctrine is based on the moral, intellectual, and spiritual maturation of the individual, presenting the unity of reason, heart, and will as indispensable components of the ideal human model. According to Abay, the progress of society is impossible without the conscious self-construction of the individual. This perspective demonstrates strong parallels with the classical Eastern conception of the virtuous individual and the ideal society, while simultaneously offering universal responses to the ethical challenges of the modern world.

The article also evaluates Abay Kunanbayev's *Akiliye* (*Words of Edification / Book of Wisdom*) as one of the most significant philosophical and moral texts in the history of Kazakh thought. This enlightenment-oriented work identifies ignorance as the fundamental cause of social stagnation and places education and knowledge at the center of societal development. In this text, Abay critically examines the structural causes of social backwardness and establishes a strong connection between individual morality and collective responsibility. The connection between Türkiye and Abay Kunanbayev is established not through direct historical interactions, but rather through a shared cultural heritage, linguistic affinity, and similar intellectual quests within the broader process of modernization. When the modernization and enlightenment movements in Türkiye during the late nineteenth and early twentieth centuries are taken into consideration, clear parallels can be observed between Abay Kunanbayev's intellectual approach and the ideological orientations of Ottoman–Turkish intellectuals. The emphasis placed on society, morality, and education by thinkers such as Namık Kemal, Ziya Gökalp, and, in a later period, Mehmet Âkif Ersoy largely converges with Abay's critical and didactic stance, reflecting a shared intellectual framework.

Another important dimension of the study concerns Abay Kunanbayev's influence within the context of Azerbaijani literature, the Turkic world, and world literature at large. The translation of Abay's works into Azerbaijani Turkish, along with scholarly studies and monographs dedicated to his legacy in Azerbaijan, clearly demonstrate his position as a shared cultural value of the Turkic world. Furthermore, the publication and

academic reception of his works across Europe, America, and Asia attest to his status as an intellectual figure embodying universal human values. In conclusion, this study seeks to highlight Abay Kunanbayev's contributions not only to Kazakh culture, but also to the shared cultural heritage of the Turkic world and humanity as a whole. Abay's enlightenment-oriented thought, human-centered philosophy, and universal moral vision continue to offer a powerful and enduring intellectual legacy in the contemporary world.

